

به نقل از شوکو آکازاکی. قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ قمری در ایران (۱۸۷۱-۱۸۷۰ م.)، صص ۲۰۰-۲۰۱.

۱۰- محمدحسین فروغی، دوره ابتدایی تاریخ عالم، ج ۲، ص ۱۳۲، فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار، صص ۴۵۲-۴۵۳، غلامحسین خان ادیب، صدرالتواریخ، به نقل از مهدی بامداد، تاریخ رجال ایران، صص ۴۱۶-۴۱۵.

۱۱- اعتمادالسلطنه، خواب‌نامه یا کتاب خله (روایای صادقانه) به نقل از مهدی بامداد، تاریخ رجال ایران، ص ۴۰۷، زندگی‌نامه‌ی میرزامهدی خان منتحن‌الدوله‌ی شقاقی، خاطرات منتحن‌الدوله، ص ۲۱۱، محمدحسین فروغی، دوره ابتدایی تاریخ عالم، ج ۲، صص ۱۳۲-۱۳۳، مهدی‌قلی هدایت، خاطرات و خطرات، ص ۳۴۳، میرزا حسین خان سپهسالار طرحی پیرامون تشکیل «دربار اعظم» و ایجاد ۹ وزارتخانه تعیین کرد و گفت: «هر وزیری در امور وزارت خود مسلط است، هیچ وزیری عملاً حق مداخله در امور وزارت دیگر را ندارد، اما کل وزراء در شور امورات دولتی شریک اعمال همدیگر و عموماً مسئول در امور دولت هستند.» و این اصل بعدها یکی از اصول مشروطیت شد. او می‌گفت: «باید اول مشورت وزراء را برقرار کرد. روح دربار اعظم همین مجلس مشورت وزراء است... این است قاعده هیئت وزراء که به اصطلاح فرنگی‌ها کابینه می‌نامند.» عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من، ج ۱، ص ۱۲۳.

۱۲- همان، ج ۱، صص ۱۱۸-۱۱۹، مهدی بامداد، تاریخ رجال ایران، ج ۱، صص ۲۱۶-۲۱۷، فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار، ص ۱۷۹، منوچهر کمالی طه، حکومت قانون ص ۹۷ به نقل از تلگرافات عصر سپهسالار (به کوشش محمود طاهر احمدی)، ص ۹.

۱۳- فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار، صص ۷۱-۴۷۰.

۱۴- نگاه کنید به خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجار، ص ۹۲، ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۱، ص ۱۴۲، فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار، ص ۴۷۱، محمدحسن خان صنیع‌الدوله، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۱۲۹، شاه‌که متولی مدرسه بود، رسیدگی به کار ساختمان را به یحیی خان مشیرالدوله، برادر میرزا حسین خان سپهسالار که از صدراعظم‌های خوش‌نام ایران شد، واگذار نمود و کار مسجد سپهسالار نیز اندک اندک سامان گرفت. «امروز که مردم از سپهسالار یاد می‌کنند، مسجد و مدرسه و خانه او را به یاد می‌آورند. دستگاه عمارتی که با جنبش ملی مشروطیت ملازمت تاریخی یافت؛ مسجد، مجلس و عظ و خطابه بود؛ مدرسه قانون اجتماع ملی بود؛ خانه او خانه‌ی ملت شد - خانه‌ای که بر آن ماجراها گذشت؛ گاه سنگر آزادی‌خواهان بود؛ گاه در روشنایی مشروطیت عیان شد، گاه در تیرد شامی استبداد فرو رفت؛ گاه جلوه‌گاه شور و امید بود؛ گاه آماج تیر بیگانه شد؛ فزاق بر آن چیره گشت. بوم در آن خانه کرد.» فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار، ص ۴۷۳.

۱۵- عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من، ص ۲۶. مهدی بامداد. تاریخ رجال ایران. ج ۲، ص ۳۲۴. محمدتقی لسان‌الملک سپهر. ناسخ‌التواریخ. ج ۲-۱، ص ۶۰۸. محمدجعفر خورموجی. حقایق‌الخبار ناصری، صص ۲۳-۲۴.

۱۶- به گفته‌ی عبدالله مستوفی، در این رویارویی شمار قشون ایران «مرکب از شصت هزار سواره و پیاده و توپچی بوده است.» حسین‌قلی خان نظام مافی می‌نویسد: «تمام آن قشون به تصرف ترکمانان روس درآمدند.» مهدی بامداد شمار تلفات نیروهای ایران را «سی هزار و اندی» می‌داند.

اصفهانیان در کتاب فرخ‌خان امین‌الدوله، از پدربزرگ احمد قوام به عنوان «برباد دهنده سرو و ماورالنهر» نام می‌برد. برخی نیز از اختلافات میان قوام‌الدوله و حشمت‌الدوله یاد می‌کنند که باعث آن شکست شد. عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۱، صص ۹۴-۹۵. حسین‌قلی خان نظام مافی. خاطرات و اسناد، ص ۵. مهدی بامداد. تاریخ رجال ایران. ج ۳، صص ۱۷۲-۱۷۳/۲۶۹. فرخ‌خان امین‌الدوله. مجموعه اسناد. به نقل از قسمت چهارم و اسناد مربوط به سال ۱۲۷۴ قمری، صص ۱۰۵/۱۲. مخیرالسلطنه هدایت. گزارش ایران، ص ۸۲. مهدی فرخ. خاطرات فرخ. ص ۷۵. قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۲، ص ۱۷۶۹. محمد خورموجی. حقایق‌الخبار ناصری، صص ۲۸۵-۳۰۷.

۱۷- محمدحسن خان صنیع‌الدوله. روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه. ص ۴۶۲.

۱۸- ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۴۱۵. مهدی فرخ در خاطراتش پیرامون پدر قوام می‌نویسد: «از کفایت و لیاقت، چنان که رسم و تدبیر خاندانش بود به‌غایت میراث داشت.» فرخ در ادامه‌ی این عبارات همچنین از قول حکیم‌الملک، به کشف چندین فقره سوءاستفاده‌های بزرگ از معتمدالسلطنه که پیشکار آذربایجان بود، یاد می‌کند. محمدعلی گلریز نیز در کتاب مینودر یا باب‌الجنه قزوین او را «مردی بی‌اراده و بی‌حال می‌خواند»، اما دلیلی برای اثبات ادعای خود ارائه نمی‌دهد. جز آن که معاونش مردی «رشوه‌خوار و طرار» بوده است. مهدی فرخ. خاطرات فرخ، صص ۷۹-۸۰ و نیز مهدی فرخ. زندگی سیاسی خاندان قوام‌السلطنه، ص ۱۶. محمدعلی گلریز. مینودر یا باب‌الجنه قزوین، ص ۷۸۳.

Morgan Shuster. The Strangling in Persia. p. 210.

۱۹- میرزا محمدحسن خان سینکی، خواهرزاده‌ی آقاخان نوری، دومین صدر اعظم ناصرالدین شاه و نویسنده‌ای زبردست بود که رساله‌ی پرآوازه‌ی مجدیبه را نوشت. او در آن نوشته، دستگاه حکومت و «ظلم و ستم رجال دولت» بر ضد «طبقه سپاهی ایران» را که از بیم نان «همیشه دچار گرسنگی و عریانی است»، به باد انتقاد گرفت. میرزا محمدخان در قفقاز و عثمانی خدمت کرد. در سال قحطی، سپهسالار صدراعظم برای انتظام بخشیدن به کار و کاستن از صدمات «مصیبت نان»، امر نان شهر را از دست میرزا عیسی‌خان، وزیر دارالخلافه گرفت و اداره غله کشور و وزارت نوبنیاد فواید عامه را به وی سپرد. این اقدام،

آن هم در چنان موقعیت خطیری، نشانه اعتماد صدراعظم اصلاح طلب ایران به کفایت و کاردانی و حسن تدبیر میرزا محمدخان سینکی، پدربزرگ مادری قوام بود. او مدتی نیز وزارت استیفاء یا رسائل را برعهده داشت. میرزا محمدخان مجدالملک، رساله‌ی مجدیه، ص ۳۰. مرتضی قمی تفرشی. نظم و نظمی در دوره قاجار، ص ۵۲. فریدون آدمیت. اندیشه ترقی و حکومت قانون. عصر سپهسالار. ص ۲۴۹. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۵۳.

۲۰- میرزا مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی. خاطرات ممتحن‌الدوله ص ۲۶۲. آمار دارالخلافه تهران. به کوشش سیروس سعدوندیان و منصوره اتحادیه (نظام مافی) ص ۳۶۶. بنا بر گفته مستوفی، معتمدالسلطنه در خیابان چراغ برق تهران صاحب خانه‌ای بود. نگاه کنید به عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۳، ص ۲۳۲.

۲۱- ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه. صص ۵۳-۵۴. حسین مکی. دموکرات ایران. شماره‌ی مخصوص. دوم آبان ۱۳۲۵، ص ۱۰. سیدابوالحسن علوی. رجال مشروطیت، صص ۱۳۶-۱۳۵. مهدی بیانی. احوال و آثار خوشنویسان. ج ۱، ص ۲۲. خاطرات حسام‌الدوله معزی (نجفقلی میرزا. آقا سردار)، ص ۲۱۰. ابوالفضل قاسمی. تاریخ سیاه حکومت خانواده‌ها در ایران. خانواده قوام‌السلطنه. ج ۳، ص ۱۶۷. مهدی فرخ. زندگی سیاسی خاندان قوام‌السلطنه، ص ۳۵. حمید قاجار می‌گوید قوام خیلی کم انگلیسی می‌دانست و فرانسه نمی‌دانست. نگاه کنید به: خاطرات سلطان حمید قاجار، (ویراستار) حبیب لاجوردی، طرح تاریخ شفاهی ایران. مرکز مطالعات خاورمیانه‌ی دانشگاه هاروارد، ص ۸۰ در مقابل جرج کزن، سفیر آمریکا در شوروی که در جریان سفر قوام به مسکو با او گفتگو کرده بود، به آشنایی قوام به زبان فرانسه اشاراتی دارد. در این زمینه نگاه کنید به: FRUS. Vol. VII. The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of the State. p. 343.

۲۲- مهدی بیانی. احوال و آثار خوشنویسان. ج ۱، ص ۴۲. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، صص ۶۳-۶۴. مهدی بامداد. تاریخ رجال ایران. ج ۱، ص ۹۴. مهدی فرخ. زندگی سیاسی خاندان قوام‌السلطنه، صص ۳۶-۳۵. مهدی فرخ. خاطرات فرخ، صص ۸۳، ۸۴

23- Hafez Farmayan. Portrait of Nineteenth - Century Iranian Statesman. The Life and Time of Grand Vizir Amin u. Dowleh 1844-1904. International Journal of MES. Vol. 15, No. 3, August 1983. pp. 334-338

خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمایان. صص ۴۴/۴۹

۲۴- همان، ص ۱۲۰. محمدحسین فروغی. دوره ابتدایی تاریخ عالم. ص ۱۲۳.

25- Hafez Farmayan. Portrait of Nineteenth - Century Iranian Statesman. The Life and Time of Grand Vizir Amin u. Dowleh 1844-1904. International Journal

of MES. Vol. 15, No. 3, August 1983. pp. 334-338

خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمایان، صص ۶۵/۹۱. قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۲، ص ۱۱۹۳. ناظم‌الاسلام کرمانی. تاریخ بیداری ایرانیان، صص ۱۵۴-۱۵۷.

۲۶- مهدی ملک‌زاده. انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۱۶. عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من، ج اول ص ۴۴. میرزا غلامحسین افضل‌الملک. افضل‌التواریخ. به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی). سیروس سعدوندیان، ص ۲۳۷. قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۵، ص ۳۷۳۴ و همان. ج ۲، ص ۱۲۶۵.

۲۷- خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمایان، صص ۱۶۶-۱۶۵/۱۶۳/۱۲۱-۱۲۰. احمد کسروی. تاریخ مشروطه ایران. ج ۱، صص ۱۵/۱۷.

28- Hafez Farmayan. Portrait of Nineteenth - Century Iranian Statesman. The Life and Time of Grand Vizir Amin u. Dowleh 1844-1904. International Journal of MES. Vol. 15, No. 3, August 1983. p. 314.

عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۱، صص ۴۶-۴۵. کریم کشاورز. هزار سال نشر پارسی، صص ۱۳۶۲-۱۳۴۶.

سیدابوالحسن علوی. رجال مشروطیت، ص ۱۳۶. برای شباهت‌های رفتاری میان قوام و امین‌الدوله نگاه کنید به: قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۵، ص ۲۷۳۵.

29- Hafez Farmayan. Portrait of Nineteenth - Century Iranian Statesman. The Life and Time of Grand Vizir Amin u. Dowleh 1844-1904. International Journal of MES. Vol. 15, No. 3, August 1983, p. 348

۳۰- خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمایان، صص ۲۰۳-۲۰۲.

۳۱- خاطرات مستشارالدوله صادق. یادداشت‌های تاریخی. ج ۱، ص ۲۱-۲۰. خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمایان صص ۲۰۹-۲۰۷. علی خان ظهیرالدوله. تاریخ بی‌دروغ در وقایع کشته شدن ناصرالدین شاه قاجار. صص ۴۳-۴۴. شرح حال عباس میرزا ملک‌آرا، برادر ناصرالدین شاه. به کوشش عبدالحسین نوایی. ص ۱۹۹. میرزا غلامحسین افضل‌الملک. افضل‌التواریخ. به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی). سیروس سعدوندیان. ص ۶۶. قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۱، صص ۹۳۱/۹۴۸-۹۳۰. برای آگاهی از افکار و چگونگی زندگی و سابقه میرزا رضای کرمانی نگاه کنید به: حسن مرسلوند. بازجویی‌های میرزا رضای کرمانی و سایرین. نشر جوانه، تهران ۱۳۷۰. علی خان ظهیرالدوله. تاریخ بی‌دروغ به کوشش عبدالحسین نوایی. صص ۶۱-۵۹. برای آگاهی از زندگی و دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار نگاه کنید به:

Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy* (Berkeley 1997)

۳۲- خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمایان. صص ۲۲۴-۲۲۵.

۳۳- همان، ص ۲۲۷.

۳۴- عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۳، ص ۳۷۶.

۳۵- مهدی فرخ. زندگی سیاسی خاندان قوام السلطنه. صص ۳۷-۳۸. ابوالفضل قاسمی نیز در کتاب به غایت مغشوش و یک سو بهی خود همین مطالب را درباره‌ی رابطه جنسی قوام با محمد علی میرزا تکرار می‌کند. تاریخ انتشار کتاب روشن نیست و نمی‌توان پی برد آیا قاسمی ادعاهایش را بر پایه‌ی گفته‌های فرخ عنوان کرده است یا منبع اظهارات فرخ کتاب قاسمی است. نگاه کنید به ابوالفضل قاسمی. تاریخ سیاه یا حکومت خانواده‌ها. خانواده قوام السلطنه، صص ۱۶۷-۱۶۹.

۳۶- قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین السلطنه. ج ۵، صص ۳۷۳۳-۳۷۳۴.

۳۷- «فصبح الملک شوریده، شاعر نابینا... روزی به مجلس شعاع السلطنه وارد شد و ضمن صحبت جهت جویای حال میرزا احمدخان رئیس دفتر والی می‌شود. درویش خان معروف، استاد موسیقی... روبه روی شعاع السلطنه نشسته بود. شعاع السلطنه به شوریده می‌گوید: میرزا احمدخان روبه روی من نشسته است، برو ملاقاتش کن. او هم می‌رود و دستی به سر و صورت او می‌مالد. بعد روی خود را به سمت شعاع السلطنه کرده و می‌گوید که این میرزا احمدخان نیست و میرزا احمدخان خوشگل تر از این است.» مهدی بامداد. تاریخ رجال ایران. ج ۱، ص ۹۴. سید حسن تقی زاده. زندگی طوفانی، صص ۳۷۶-۳۷۷.

۳۸- مهدی ملک زاده. انقلاب مشروطیت ایران. ص ۱۲۶. منصوره اتحادیه (نظام مافی). این جا طهران است، صص ۸۸-۸۷.

Hafez Farmayan. *Portrait of Nineteenth - Century Iranian Statesman. The Life and Time of Grand Vizir Amin u. Dowleh 1844-1904. International Journal of MES. Vol. 515. No. 3, August 1983, p. 337. Nikki R. Keddi. The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969. International Journal of MES. Vol. 2. 1971. p. 8.*

۳۹- زندگی سیاسی ابوالقاسم خان ناصر الملک. (به کوشش رامین یلفانی). ص ۵۹. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۵۴. سید ابوالحسن علوی. رجال مشروطیت، ص ۱۳۵.

۴۰- ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۵۴.

۴۱- یوسف مفیث الدوله. نامه‌های مفیث الدوله، ص ۵۴. در همین دوره به مهر و امضای میرزا احمدخان دبیر حضور بر پشت یکی از فرمان‌های مظفرالدین شاه پیرامون حقوق دیوانی برمی‌خوریم که در کنار مهر ناصر الملک، وزیر مالیه، حکایت از قدرت و نفوذ منشی جوان شاه دارد. نگاه کنید به: خاطرات و اسناد ناصر دفتر رویی. به کوشش ایسرج

- افشار، بهزاد رزاقی، ص ۲۵۶. قهرمان میرزا سالور نیز با اشاره به آخرین سفر مظفرالدین شاه به فرنگ و خریدهای شاه و نقش قوام می‌نویسد: «... عین‌الدوله آن چه شاه خرید، حسابش و پولش را به دبیرحضور واگذار کرده بود.» قهرمان میرزا سالور. روزنامه *خاطرات عین‌السلطنه*. ج ۵، ص ۳۷۳۶.
- ۴۲- ناظم‌الاسلام کرمانی. *تاریخ بیداری ایرانیان*، ص ۲۹۳.
- ۴۳- *خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله*. به کوشش حافظ فرمانفرمایان. صص ۲۸۲-۲۸۳.
- ۴۴- یوسف مغیث‌الدوله. *نامه‌های مغیث‌الدوله*، ص ۱۰۱.

فصل دوم: وزارت و انقلاب

- ۱- قهرمان میرزا سالور. *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. ج ۲، صص ۱۲۴۱/۱۰۲۷-۱۰۲۶. راهنمای کتاب، ص ۵۶۸. به نقل از مجله‌ی *یغما*. آبان ۱۳۳۷، ص ۳۸۴.
- مخبرالسلطنه هدایت. *گزارش ایران*، ص ۱۵. یوسف مغیث‌الدوله. *نامه‌های مغیث‌الدوله*، ص ۲۳۵. ناظم‌الاسلام کرمانی. *تاریخ بیداری ایرانیان*، ص ۱۳۱. هاشم محیط مافی. *مقدمات مشروطیت*، ص ۱۶۸. فریدون آدمیت، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت* ج ۱، ص ۱۶۴.
- ۲- مخبرالسلطنه هدایت. *گزارش ایران*. صص ۱۶۳-۱۶۱. هدایت. *خاطرات و خطرات*. ص ۹۹. لوید گریسون، وزیرمختار آمریکا در تهران، پیرامون دامنه‌ی محدود اطلاعات مظفرالدین شاه به نکته‌ی جالبی اشاره می‌کند: شاه طی گفتگویی با او، اظهار علاقه کرده بود به آمریکا سفر کند و با ویلسون، رئیس‌جمهور آن کشور، به شکار برود. اما هنگامی که بی‌برد برای رفتن به آمریکا باید از اقیانوس اطلس گذر کند، منصرف می‌شود؛ چون مسافرت با کشتی به او نساخته و باعث بیماریش می‌شد. با این همه، ماجرای سفر به آمریکا همچنان در خاطر شاه باقی می‌ماند. او در جریان سفر به انگلستان در نظر می‌گیرد کسی را به «بازار» لندن بفرستد تا بلدی را پیدا کند که به راه‌کاروان برای سفر به آمریکا آشنایی داشته باشد. شاه گفته بود اگر دور دریای خزر و دریای مدیترانه رفته است، چرا نتواند دور اقیانوس اطلس برود؟

Lloyd G. Griscom. *Diplomacy Speaking*, pp. 191-192. See John A. De Novo.

American Interest and Policies in the Middle East 1900-1921. p. 7.

- ۳- قهرمان میرزا سالور. *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. ج ۲، صص ۱۰۲۶-۱۰۲۷. ج ۵، صص ۴۰۷۶-۴۰۷۷. ابونصر عضد قاجار. *بازنگری در تاریخ قاجاریه و روزگار آنان*. ص ۴۰۳.

- ۴- حسین مکی می‌نویسد: قوام در هفده سالگی به پاریس رفت و در مدرسه‌ی حقوق در رشته‌ی علوم سیاسی به تحصیل پرداخت. *دموکرات ایران*، شماره‌ی مخصوص. دوم آبان

- ۱۳۲۵، ص ۱۰. به گفته‌ی عاقلی، قوام دو سال در فرانسه بود و از همین جا به حکومت قانون دلبستگی پیدا کرد. او که در جریان سومین سفر شاه به فرنگ همراه شاه بود، در بازگشت لقب قوام حضور گرفت و رئیس دفتر مخصوص مظفرالدین شاه شد. او پیش از کسب این مقام، منشی عین‌الدوله بود. قوام پس از پادشاهی محمدعلی شاه از دربار خارج شد و در دوره‌ی استبداد صغیر برای مدت کوتاهی به فرنگ رفت. باقر عاقلی. میرزا احمدخان قوام‌السلطنه، صص ۵۱-۵۲. مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. ج ۲، ص ۶۵۴. این روایت نیز گفته شده است که پس از سقوط امین‌الدوله و «تبعید غیررسمی دوستان و یاران او»، قوام نیز به مشهد تبعید شد. نگاه کنید به: رامین یلفانی. زندگی سیاسی ابوالقاسم خان ناصرالملک، ص ۵۹.
- ۵- مهدی ملک‌زاده. زندگی ملک‌التکلمین، صص ۱۷۰-۱۶۹/۱۲۵. ناظم‌الاسلام کرمانی. تاریخ بیداری ایرانیان، صص ۱۰۱/۴۲۷-۱۰۰. مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۳۵۰. ملک‌التکلمین پس از به نوپ بستن مجلس توسط لیاخوف، در دوم تیرماه ۱۲۸۷ بازداشت و در باغشاه اعدام شد. برای آگاهی از چگونگی این واقعه نگاه کنید به: مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، صص ۵۴-۵۳.
- ۶- محمدعلی سفری. مشروطه‌سازان، صص ۱۵۰-۱۴۶.
- ۷- مهدی ملک‌زاده تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۲۵۶. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۵۵.
- ۸- برای آگاهی از متن کامل این سند نگاه کنید به: راهنمای کتاب. سال ششم، شماره‌ی ۴-۵، تیر - مرداد ۱۳۴۲، ص ۳۶۸. تقی‌زاده پیرامون نقش قوام می‌نویسد: «این را بگویم که وثوق‌الدوله یک حقه‌ای زد. این قوام‌السلطنه داخل آدم‌ها نبود. برادر کوچک او به اسم احمدخان بود. منشی و خوشنویس بود. این‌ها در مرکز انقلاب که بودند، می‌مطلب نوشتند. گفته بود اجازه بدهید احمد بیاید کمک بکند. او را آوردند. یواش یواش داخل دستگاه شده. سید حسن تقی‌زاده. زندگی طوفانی، ص ۱۵۱.
- ۹- ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۵۶.
- ۱۰- راهنمای کتاب. سال ششم. شماره‌ی ۴-۵، تیر - مرداد ۱۳۴۲، ص ۳۶۹ و همان. سال پنجم. شماره‌ی دهم، دی ۱۳۴۱، ص ۹۰۷. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، صص ۶۵۶-۶۵۷.
- ۱۱- هاشم محیط مافی. مقدمات مشروطیت، ص ۱۶۵.
- ۱۲- برای آگاهی بیش‌تر از این امر و مسایل این دوره نگاه کنید به: منصوره اتحادیه (نظام مافی). پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت، نشر گستره. تهران ۱۳۶۱. سیدحسین تقی‌زاده. تاریخ اوایل انقلاب مشروطه ایران، ص ۸۷.
- ۱۳- مذاکرات مجلس. سه‌شنبه سیزده محرم‌الحرام ۱۳۲۸، ص ۶۰.
- ۱۴- همان، ص ۶۰. چنین به نظر می‌رسد که خواست تشکیل محکمه‌ی تمیز ادیان عالی کشور از این رو بوده باشد که محکومان می‌خواستند بتوانند در اعتراض به احکام صادره،

به مرجع عالی‌تری شکایت و درخواست رسیدگی کنند.

۱۵- همان، ص ۶۰.

۱۶- همان، ص ۶۰.

۱۷- برای آشنایی با پیش‌زمینه‌ها و ضعف‌های جنبش مشروطه نگاه کنید به اثر مهم ماشاءالله آجودانی. مشروطه‌ی ایرانی. نشر اختران، تهران ۱۳۸۲.

۱۸- مذاکرات مجلس. سه‌شنبه ۲۵ صفر ۱۳۲۸، صص ۱۳۶-۱۳۷.

۱۹- همان، ص ۱۳۶-۱۳۷.

۲۰- همان، ص ۱۳۷.

۲۱- مذاکرات مجلس. سه‌شنبه غره ربیع‌الثانی ۱۳۲۸، صص ۱۸۱-۱۸۲.

۲۲- مذاکرات مجلس. سه‌شنبه سیزده محرم‌الحرام ۱۳۲۸، ص ۶۱.

۲۳- مذاکرات مجلس. سه‌شنبه غره ربیع‌الثانی ۱۳۲۸، صص ۱۸۰/۱۸۲ و همان، سه‌شنبه سیزده محرم‌الحرام ۱۳۲۸، ص ۵۹.

۲۴- همان، ص ۱۸۰.

۲۵- ماشاءالله آجودانی. مشروطه‌ی ایرانی، ص ۱۹۹.

۲۶- مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. صص ۱۳۵۴-۱۳۵۰. محمد مهدی شریف کاشانی. واقعات اتفاقیه در روزگار. ج دوم، صص ۵۴۸-۵۴۹.

۲۷- مذاکرات مجلس. ۲۲ صفرالمظفر ۱۳۲۸، ص ۱۳۳. آینه. سال دوازدهم. شماره‌ی ۱۲-۱۱، بهمن، اسفند ۱۳۶۵، ص ۸۳۹.

۲۸- مذاکرات مجلس. سه‌شنبه ۲۶ شهر رجب ۱۳۲۸، صص ۳۶۸-۳۶۹.

۲۹- مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، صص ۱۳۴۵-۱۳۵۱. متن لایحه‌ی مصوبه مجلس چنین بود: «اسلحه را بای نحوکان بدون استثناء از اشخاص غیرنظامی و غیرمطیع خلع نمایند. خلع اسلحه به حکم هیئت وزرا به توسط نظمی و مأمورین نظامی و قوای مرتب دولت خواهد بود. هرکس در مقابل این حکم تمرد کند، به قوه قهریه گرفتار و مجازات خواهد شد. از مجامع و مطبوعاتی که موجب فساد و هیجان باشند، به قوه قهریه جلوگیری خواهد شد.» مذاکرات مجلس. سه‌شنبه ۲۶ رجب ۱۳۲۸، ص ۳۷۱.

۳۰- همان، صص ۳۷۰-۳۷۱.

۳۱- آینه. سال دوازدهم. شماره‌ی ۱۲-۱۱. بهمن - اسفند ۱۳۶۵. ص ۸۳۷. مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، صص ۱۳۴۷-۱۳۴۵. متن قسم‌نامه چنین بود: «چون هر فردی از افراد مملکت باید تمام نیت خود را متوجه استقلال مملکت داشته، در چنین موقع باریکی از تمام خیالات و مقاصد شخصی صرف‌نظر نموده، متفق و یک جهت برای حفظ استقلال ایران و اسلام بکوشند. امضاءکنندگان زیر به شرایط و موارد ذیل به کلام‌الله مجید قسم یاد می‌نمایند.

۱- عفو و اغماض از آن چه پیش از این در بین خودمان بوده و گذشته است.

۲- مساعدت با دولت مشروطه و در صورت لزوم در رفع مواد فساد و اطاعت از

قوانین موضوعه مملکت.

- ۳- تمکین از احکام دولتی در نزع اسلحه از دست کسانی که اجازه حمل اسلحه ندارند.
- ۴- موافقت و یک جهتی میان سرداران و رؤسای ملی.
- ۲۸ رجب ۱۳۲۸. محمدولی سپهدار اعظم. نجفقلی صمصام السلطنه. علی قلی بختیاری (سردار اسعد) باقر، سالار ملی، غلامحسین امیر محتشم. ستار، سردار ملی. به نقل از اسماعیل امیرخیزی. نیام آذربایجان و ستارخان، ص ۶۱۷.
- ۳۲- مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، صص ۱۳۴۷-۱۳۴۵ احمد بشیری. کتاب آبی ج چهارم، ص ۱۸۹۸. اسماعیل امیرخیزی. قیام آذربایجان و ستارخان. صص ۶۱۹-۶۲۰. هوشنگ ابرامی. ستارخان، سردار ملی، ص ۲۲۷. این ادعا نیز عنوان شده است که ستارخان خواستار تغییر کابینه بود. نگاه کنید به: مهدی قلی هدایت (مخبر السلطنه). طلوع مشروطیت، ص ۱۱۹.
- ۳۳- یحیی دولت‌آبادی. حیات یحیی. ج سوم، ص ۱۲۱. به نقل از فریدون آدمیت. فکر دموکراسی در نهضت مشروطیت ایران، ص ۱۴۴.
- ۳۴- پارک اتابک در خیابان نوفل لوشاتو (چرچیل) واقع است. جهانگیر موسوی‌زاده، چکمه‌های سرخ در جهان و اسراری پیرامون حزب توده ایران، ص ۱۷۲. اعتمادالسلطنه. روزنامه خاطرات، ص ۸۵۵ مورگان شوستر. اختناق ایران، صص ۶۷-۶۸. به نقل از محسن معتمدی. جغرافیای تاریخی ایران، صص ۱/۳۰۶.
- ۳۵- احمد بشیری. کتاب آبی، ج. چهارم، ص ۹۱۹. مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، صص ۱۳۴۷-۱۳۵۲. گفته شده است که قوام روز حمله قوای دولتی به پارک وبا درشکه به میدان کارزار آمد و دستور حمله را صادر کرد. محیط طباطبایی. روزنامه کشور ۱۳۲۶. به نقل از اسماعیل رانین. پیرم خان سردار، ص ۳۵۴.
- ۳۶- هوشنگ ابرامی. ستارخان، سردار ملی، ص ۲۴۱-۲۴۰. مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۳۴۷.
- ۳۷- احمد بشیری. کتاب آبی. ج چهارم، صص ۷/۸۹۷/۹۱۹ ۶۹۰-۹۰. اسماعیل رانین. پیرم خان سردار، صص ۳۶۳-۳۵۲. مهدی ملک‌زاده. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، صص ۱۳۵۱-۱۳۵۲. هوشنگ ابرامی. ستارخان، سردار ملی، ص ۶۵۵/۶۲۱. محمدشریف کاشانی. واقعات اتفاقیه در روزگار. ج دوم، صص ۵۴۹-۵۵۰.

فصل سوم: حکمرانی خراسان

- ۱- مقاله‌نامه خراسان. به کوشش نقیب نقوی، ص ۱۴. بتان‌السیاحیه. به نقل از احمد رنجبر. خراسان بزرگ. بحثی پیرامون چند شهر از خراسان بزرگ، ص ۱۸.
- ۲- جیمز ماپرلی. عملیات در ایران. ترجمه کاوه بیات، صص ۴۴۰/۲۳۵. به نقل از مسعود

- کوهستانی نژاد. اقدامات قوام السلطنه در شهر سرخس روس، ص ۵۳.
- ۳- اسناد وزارت داخله. سری ج. پاکت شماره‌ی ۲۹۰۰۰۴۴۰۱ شماره‌ی فیش ۰۰۱۰۰۴۶۵ به نقل از همان، ص ۵۳.
- ۴- روزنامه ایران. س ۲، ش ۱۷۸، ۷ عقرب ۲۳/۱۲۹۷ محرم ۱۳۳۸. ص ۱ به نقل از همان، ص ۵۵.
- ۵- اسناد وزارت داخله. سری ج. پاکت شماره‌ی ۲۹۰۰۰۴۴۰۱ شماره‌ی فیش ۰۰۱۰۰۴۶۵ به نقل از همان، ص ۵۵. روزنامه ایران. س ۲. ش ۱۸۲. ۱۴ عقرب ۱۲۹۷/ اول صفر ۱۳۳۷، ص ۲. به نقل از همان، ص ۵۵.
- 6- Stephanie Cronin: An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammed Taqhi Pesian in Mashhad. April-October 1921. MES. Vol. 33, No. 4 October 1997, pp. 701-702
- به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضاشاه، ص ۱۵۳.
- ۷- غلامرضا وره‌رام. نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی در عصر قاجار، ص ۱۳۷۱.
- Intelligence Report (MA, Meshed), Nos, 20, 21, 25, for the Week ending 22 May, 19 June, 26 June. Wo 157/1261. Meshed Diary (Consul General), No. 22, for the Week ending 5 June, L/PS/820/591/6. Special Bureau of Information Report, No. 19, for the Week ending 22 June 1920, L/PS/10/887/5907, Intelligence Report (MA Meshed) No. 28, for the Week ending 10 July, WO 157/1261
- به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضاشاه، صص ۱۵۵/۳۰۹.
- 8- Intelligence Report (MA, Meshed), Nos, 32/33, for the Week ending 7/14 August 1920, Wo 157/1261; Malmiss (Meshed) to Tehran Legation, 3 August 1920, FO 248/1318
- به نقل از همان، ص ۱۵۷.
- 9- Intelligence Report (MA Meshed) NOS. 32/ for the Period Of 7 August - 23 Oct, WO 157/1261; Malmiss to Tehran Legation, 16 August, 16, 20 Sep 1920, FO 248/1318. Special Bureau of Information Report. No 32, for the Week ending 25 Sep 1920, L/PS/887/8/46
- به نقل از همان، صص ۱۵۸-۱۵۹.
- 10- Meshed Diary, No 26/28 June 1919. FO 248/1249
- به نقل از همان، ص ۷۰۳.
- ۱۱- خاطرات دکتر سیف‌پور فاطمی. آینه عبرت، ص ۵۰.
- ۱۲- مهدی فرخ. زندگی سیاسی خاندان قوام السلطنه، صص ۳۹-۴۰. مهدی فرخ. خاطرات فرخ. صص ۱۱۴-۱۱۵. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۶۲ (نامه شماره‌ی ۴/۱۲۵)

دی ماه ۱۲۹۸ نیابت تولیت آستان قدس).

۱۳- مهدی فرخ. خاطرات فرخ، ص ۷۵. نگاه کنید به: حسن اعظام قدسی. خاطرات من، ص ۶۶.

۱۴- خاطرات امیر تیمور کلالی. طرح تاریخ شفاهی ایران. مرکز مطالعات خاورمیانه‌ی دانشگاه هاروارد (ویراستار) حبیب لاجوردی، صص ۲۲۶-۲۲۷.

۱۵- سیروس غنی. برآمدن رضاخان. برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، صص ۵۸-۵۹. ملک‌الشعرای بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی. ج ۱، صص ۳۶-۳۵. عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۳، صص ۴۸-۴۹.

۱۶- «همین عمل در ابتدای تشکیل حزب دموکرات، سال ۱۳۲۵ شمسی نظیر پیدا کرد. به این معنی که در شعارهای حزبی هم اسم او را مقدم بر نام اعلیحضرت همایونی می‌نوشتند و عکس او را هم مقدم بر تمثال می‌گذارند.» علی آذری. قیام کلنل محمدتقی خان پسیان، صص ۱۸۷-۱۸۵. ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۹۵. عباس خلیلی. مجله وحید. شماره‌ی چهارم. دوره‌ی جدید. از ۱۵ بهمن تا ۱۵ اسفند ۱۳۵۰، ص ۳۵۷.

۱۷- یادداشت‌های محمد ملک‌زاده به نقل از انقلاب خراسان. به کوشش کاوه بیات، صص ۲۶۵-۲۶۳. ابراهیم صفایی و مهدی فرخ در توضیح چگونگی بازداشت قوام، برخلاف ملک‌زاده که به اتومبیل او اشاره می‌کند، می‌نویسند والی هنگام بازداشت سوار بر کالسکه بود. نگاه کنید به: ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، صص ۲۶۲-۲۶۳. مهدی فرخ. خاطرات فرخ، صص ۹۳-۹۴.

۱۸- ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، صص ۲۶۳-۲۶۲. مهدی فرخ. خاطرات فرخ، صص ۹۶-۵۹. قهرمان میرزا سالور شمار اسب‌های مصادره شده قوام را سیصد رأس گزارش می‌کند. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۸، ص ۶۱۴۱.

۱۹- آینه عبرت. خاطرات سبف‌پور فاطمی، ص ۱۷۲. گفته قوام شاید تکیه بر این نکته باشد که سید ضیاء، در جریان نخستین ملاقات با شاه و دریافت فرمان ریاست وزرایی، وقتی به رسم معمول قرار شد لقبی بگیرد، با اشاره به موسولینی، دیکتاتور ایتالیا از شاه خواسته بود او را دیکتاتور بخواند. احمدشاه با این خواست مخالفت کرد.

۲۰- نگاه کنید به: انقلاب خراسان. به کوشش کاوه بیات، صص ۵۳-۵۱.

۲۱- قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، ج ۸، ص ۶۱۴۱. حسین مکی. تاریخ بیست ساله ایران. کودتای ۱۲۹۹. ص ۱۶.

W. G. Grey. Recent Persian History. Journal of Central Asian Society. Jan 1926. Vol XIII, Part 1, p. 37.

۲۲- عباس خلیلی. یک داستان شگفت‌انگیز، مجله‌ی وحید. شماره‌ی چهارم. دوره‌ی جدید. از ۱۵ بهمن تا ۱۵ اسفند ۱۳۵۰، صص ۳۵۸-۳۵۵.

23- J.M. Balfur, Recent Happening in Persia. pp. 217

۲۴- نگاه کنید به عبدالله مستوفی. شرح زندگی من. ج ۳، صص ۲۲۰-۲۱۷.

25- J.M. Balfur, Recent Happening in Persia. pp. 227-228.

26- The Times, 4 April 1920, in FO 371/6402/3955

به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضاخان، ص ۱۸۳. سید ضیاء اقدامات گوناگونی را از طریق سازمان‌های خیریه شهرداری سامان داد. علاوه بر این، اقداماتی نظیر نظارت بر بهداشت عمومی و حمایت از مصرف‌کننده و کوشش‌هایی برای مبارزه با بیکاری انجام گرفت و شورای مشاغل که وظیفه‌اش یافتن کار برای بیکاران و کارگران فنی و غیرفنی بود، تشکیل شد. این سازمان، علاوه بر وظیفه راهنمایی و دفاع از حقوق کارگران، به‌ویژه در زمینه ساعات کار روزانه و تعطیل هفته، نقش داوری میان کارگر و کارفرما و نظارت بر بهداشت شرایط و محیط کار را بر عهده داشت. در همین زمینه، ساختن خانه‌های ارزان‌قیمت، مدرسه مجانی و دادن قرضه به کارگران و اقداماتی مشابه در دستور کار قرار گرفته بود. با این همه، تحقق این طرح‌ها از لحاظ اقتصادی انجام نشدنی و از نظر تکنیکی غیرعملی بود. ایران هنوز فقیرتر از آن بود که بتواند دولت رفاه به وجود آورد.

William Floor, Labour, Unions, Law and Conditions in Iran 1900-1914. pp. 84-85.

۲۷- هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضاخان، ص ۲۲۳. سیروس غنی. ایران، برآمدن رضاخان. برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، ص ۲۲۷. به گفته بلفور، مخالفت انگلستان با تشکیل دادگاه متهمان و نیز نادقیق بودن علت دستگیری آنان را می‌بایست به عنوان خطایی اساسی تلقی نمود. معقولانه‌تر بود چنان چه همه را دستگیر نمی‌کردند و اگر راه دیگری نداشتند، آنان را جداگانه و در نقاط دور دست زندانی می‌کردند و از پایتخت دور نگاه می‌داشتند تا نتوانند دست به توطئه بزنند.

J.M. Balfur. Recent Happening in Persia. pp. 227-228.

۲۸- سیروس غنی. ایران، برآمدن رضاخان. برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها. صص ۲۲۸-۲۳۵. هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضاشاه، ص ۲۲۴. عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۳، ص ۲۴۰.

J.M. Balfur Recent Happening in Persia. pp. 227-228.

۲۹- روزنامه شرق. شماره‌ی نخست. ۱۲۸۸ به نقل از اسناد کابینه کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹. گردآورنده حسن مرسلوند، ص ۲.

۳۰- سیروس غنی. برآمدن رضاخان. برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، ص ۲۳۴. قهرمان میرزا سالور. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۸، ص ۵۹۷۸.

Norman to Curzon, 25 May 1921, FO 371/6404.

31- J.M. Balfur, Recent Happening in Persia. pp. 254-256

۳۲- مرتضی رسولی‌پور. کنل در دامگاه حادثه. فصلنامه تاریخ معاصر ایران. سال سوم. شماره‌ی ۱۱. پاییز ۱۳۷۸، صص ۱۶۶.

۳۳- ملک‌الشعرا بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی. ج ۱، ص ۱۴۱-۱۴۰. یادداشت‌های محمدملک‌زاده. به نقل از انقلاب خراسان. به کوشش کاوه بیات، ص ۲۶۷. شرایط محمدتقی خان برای مصالحه با دولت چنین بود:

«۱- بودجه ژاندارمری خراسان مطابق آن چه فعلاً هست باقی بماند و نقصانی در آن روی ندهد.

۲- درجات افسران ژاندارم مطابق آن چه پیش‌بینی گردیده بود و در کابینه قبلی به تصویب رسیده بود، اعطا شود.

۳- اسب و اسلحه شخصی قوام که به ژاندارم تعلق گرفته است و داغ ژاندارمری خورده‌اند، متعلق به این اداره باشد و مسترد نگردد.

۴- دولت به کلنل محمدتقی خان دوساله مرخصی با حقوق بدهد که در فرنگستان نواقص تحصیلات خویش را تکمیل کند. ملک‌الشعرا بهار. تاریخ احزاب سیاسی. ج ۱، صص ۱۴۶-۱۴۵. خاطرات امیر تیمور کلالی. (ویراستار) حبیب لاجوردی. صص ۲۴۶-۲۴۳.

۳۴- همان، صص ۲۴۴-۲۴۳.

۳۵- محمد دهنوی. برگ‌هایی از تاریخ. فصلنامه‌ی تاریخ معاصر ایران. کتاب چهارم. زمستان ۱۳۷۱، صص ۲۲۸-۲۲۴.

۳۶- عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من. ج ۳، ص ۲۵۵. ملک‌الشعرا بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی. ج ۱، ص ۹۸. علی آذری. قیام کلنل محمدتقی خان پسیان، خاطرات امیر تیمور کلالی. (ویراستار) حبیب لاجوردی، ص ۲۳۷. برای آگاهی بیشتر از اسناد مربوط به واقعه‌ی خراسان نگاه کنید به: انقلاب خراسان. مجموعه اسناد و مدارک ۱۳۰۰ شمسی. به کوشش کاوه بیات. مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی. تهران ۱۳۷۰.

۳۷- محمد دهنوی. برگ‌هایی از تاریخ. فصلنامه تاریخ معاصر ایران. کتاب چهارم. زمستان ۱۳۷۱. صص ۲۳۴-۲۳۲.

۳۸- مرتضی رسولی‌پور. کلنل در دامگه حادثه. فصلنامه تاریخ معاصر ایران. سال سوم. شماره‌ی ۱۱. پاییز ۱۳۷۸، صص ۱۴۲-۱۴۱.

۳۹- انقلاب خراسان. به کوشش کاوه بیات، صص ۵۷-۵۴.

40- Stephanie Cronin: An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammad Taqi Pesian in Mashhad. April - October 1921. MES, Vol. 33, No. 4 October 1997, pp. 714-715.

۴۱- یادداشت‌های مهدی ملک‌زاده. به نقل از انقلاب خراسان. به کوشش کاوه بیات، صص ۲۶۹-۲۶۸.

۴۲- مهدی فرخ. خاطرات فرخ، صص ۱۳۱-۱۳۰

Meshed Diary. No. 35, 25 August 1921, FO 371/6420/E 11672/8834, See Stephanie Cronin: An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion

of Colonel Muhammad Taqhi Pesian in Mashhad. April - October 1921. MES. Vol. 33, No. 4 October 1997, p. 121

رساله دفاعیه. شرح حال کلنل محمدتقی خان پسیان به قلم چند نفر از دوستان و هواخواهان آن مرحوم، ص ۱۱.

43- J.M. Balfur, Recent Happening in Persia. p. 276.

۴۴- ملک‌الشعرا بهار تاریخ مختصر احزاب سیاسی، صص ۱۰۴-۱۰۳.

Seyyed Zia to Norman, 8 July 1921, Norman to Oliphant, 8 July 1921; Viceroy to FO. 18 July 1921, FO 371/6446/7986/8805

به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضا خان، صص ۲۲۴/۳۲۸.

FO 371/6446/Cox to Norman, Foreign Office and Government of India, 10 July 1921, ibid, Norman's answer to Cox, same date, FO 371/6446, Curzon to Government of India and Viceroy's reply, 18 July 1921

به نقل از سیروس غنی. برآمدن رضا خان. برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، صص ۲۴۶-۲۴۸.

۴۵- سیروس غنی. برآمدن رضا خان، صص ۲۴۶-۲۴۸.

۴۶- مهدی فرخ. خاطرات سیاسی، صص ۱۲۷-۱۲۹. علی مشار. مبارزه سیاسی قوام‌السلطنه و مشارالملک. آینده. سال یازدهم. شماره‌ی ۹-۱۰، دی ۱۳۶۴، صص ۶۹۸-۷۰۰.

Stephanie Cronin: An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammad Taqhi Pesian in Mashhad. April-October 1921, MES, Vol. 33, No 4 October 1997, p. 734.

۴۷- نصرالله سیف‌پور فاطمی. آینه عبرت، ص ۱۸۸.

48- Stephanie Cronin: An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammad Taqhi Pesian in Mashhad. April-October 1921. MES. Vol. 33, No. 4 October 1997, p. 734.

۴۹- حسین مکی. تاریخ بیست ساله. ج اول ص ۴۸۰ بیانیه انتباهیه جمعیت ملیون خراسان. انقلاب خراسان. به کوشش کاوه بیات، صص ۹۰-۹۱.

۵۰- مویسی پرسیتس. بلشویک‌ها و نهضت جنگل. ترجمه حمید احمدی، صص ۱۰۴-۱۰۵.

۵۱- شوکت‌الملک علم «امیرفائز». تحریر و تقریر محمدعلی منصف، صص ۱۶۱-۱۶۲.

۵۲- همان، ص ۱۷۸.

۵۳- برای آگاهی از سابقه و زندگی محمدتقی خان پسیان نگاه کنید به: رساله دفاعیه. شرح حال محمدتقی خان پسیان. چند نفر از دوستان و هواخواهان آن مرحوم. انتشارات ایرانشهر. برلین ۱۳۰۶.

فصل چهارم: بر مستند صادرات

- ۱- به نقل از باقر عاقلی. روزشمار تاریخ ایران، ص ۱۰۸
W.G. Grey. Recent Persian History. pp. 36-37.
- ۲- مذاکرات مجلس. یکشنبه هفتم صفر ۱۳۴۰، ص ۱۳۱.
- ۳- همان، یکشنبه هفتم صفر ۱۳۴۰ صص ۱۳۱-۱۳۲، پنجشنبه یازدهم صفر ۱۳۴۰، ص ۱۴۴.
- ۴- همان، پنجشنبه یازدهم صفر ۱۳۴۰ صص ۱۵۳-۱۵۴، پنجشنبه دوم ذیحجه‌ی ۱۳۴۰، ص ۴۳۴.
- ۵- همان، پنجشنبه یازدهم صفر ۱۳۴۰، ص ۱۵۴.
- ۶- همان، پنجشنبه یازدهم شوال ۱۳۴۰، ص ۳۰۸.
- ۷- همان، یکشنبه هفتم صفر ۱۳۴۰ ص ۱۵۴.
- ۸- ملک‌الشعرا بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، صص ۹۶-۱۹۵. متن امتیاز چنین بود: «ماده اول. مجلس شورای ملی واگذار کردن امتیاز استخراج نفت را در ایالات آذربایجان و خراسان و گیلان و استرآباد و مازندران به کمپانی استاندارد اویل آمریکایی به شرایط ذیل تصویب می‌نماید.
ماده دوم. مدت آن امتیاز بیش از پنجاه سال نخواهد بود.
ماده سوم. حقوق دولت زائد بر صدی ده کلیه نفت و مواد نفتی است که کمپانی از چاه‌ها خارج می‌نماید. قبل از آن که هرگونه خرجی بر آن تعلق گیرد.
ماده چهارم. شرایط دیگر آن امتیاز از قبیل تغییر سهم دولت و طرز تأدیة آن و طرز نظارت دولت ایران که عواید کمپانی و شرایط ابطال‌کننده امتیاز و سایر شرایط لازم برای حفظ حقوق دولت و مملکت را دولت تهیه و پس از توافق نظر با کمپانی مزبور به مجلس شورای ملی پیشنهاد خواهد نمود.
ماده پنجم. کمپانی استاندارد اویل نمی‌تواند به هیچ‌وجه این امتیاز را به هیچ دولت یا کمپانی یا شخص انتقال بدهد و همچنین شراکت با سرمایه‌داران دیگر به شرط تصویب مجلس شورای ملی است. عدم رعایت ماده باعث سقوط امتیاز از درجه اعتبار خواهد بود.» مذاکرات مجلس. سه‌شنبه بیست و یکم ربیع‌الاول ۱۳۴۰، صص ۲۶۷-۲۶۳.
- 9- N.S. Fatemi, Oil Diplomacy p. 107. Intelligence Summary (MA, Tehran), No 7, for the week ending 18 June 1921, in Norman to Curzon, 3 July 1921, FO 371/6453/9236/Minute to Oliphant, 21 July 1921, FO/6405/8528, APOC to FO, 7 July 1921. FO 371/6415/7813, Minutes by Churchill and Curzon. 29 July 1921, FO/6415/8788
- به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس و پادشاهی رضاشاه. صص ۲۱۱-۲۱۲.
- ۱۰- کاوه بیات. قوام‌السلطنه و ایالات متحده آمریکا. گنجینه اسناد، فصلنامه‌ی تحقیقات

تاریخی. سال ششم. دفتر اول و دوم. بهار و تابستان ۱۳۷۵، صص ۲۶-۲۷/۲۹.
11- FRUS 1921, II, p 648, Abraham Yeselson, United States - Persian Diplomatic Relations, 1883-1921, pp 212-214, John A. De Novo. American Interest and Policies in the Middle East 1900-1939, p 284. Michael A. Rubin, (Stumbling through the "open Door"): The U.S. in Persia and the Standard-Sinclair Oil Dispute 1920-1925, Iranian Studies, Vol. 28, nos 3-4, Summer-Fall 1995, p. 204

اسنادی از امتیاز نفت شمال ۱۳۰۳-۱۳۰۰ شمسی. ۱۲ برج قوس ۱۳۰۰. سند شماره‌ی ۱۳۰۰، صص ۱۶-۱۴.

۱۲- به نقل از ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۶۶۷. اسنادی از امتیاز نفت شمال ۱۳۰۳-۱۳۰۰، ۱۹، ۲۰ و ۲۲ برج قوس ۱۳۰۰. سند شماره‌ی ۱۶ و ۱۷ و ۲۳، صص ۳۰-۳۱، ۲۳-۲۵. قوام طی تلگرافی جداگانه، مورخ ۱۶ آبان ۱۳۰۰ خطاب به حسین علاء چنین نوشت: «... اطلاع داده بودید به مجرد این که شوستر شروع به کار نماید، یک میلیون دلار تهیه خواهد شد. حالا که شوستر داخل در عملیات شده است، کوشش بفرمایید این یک میلیون دلار فوراً به دولت برسد. جداً اقدام نمایید که ششصد هزار لیره به حواله عایدات هذه‌النه نفت جنوب که یک ماه بعد به دولت می‌رسد، قرض نمائید. تصور می‌کنم این استقراض موقتی اشکالی نداشته باشد، زیرا بعد از یک سال وجه آن را کمپانی نفت خواهد پرداخت. در صورتی که اقدامات جنابعالی در این موضوع نتیجه سریع بدهند، دولت چندماه مجال خواهد داشت که اقدامات خود را با متانت تعقیب و در نتیجه جدیدت جنابعالی و مستر شوستر به استقراض و سایر مقاصد موفق شود. والا به واسطه نرسیدن مخارج اردو که لااقل ماهی هفتصد هزار تومان باید داد، وضعیات مشکل و دولت حاضر مجبور به کناره‌گیری خواهد شد و معلوم نیست دولت آتیه چه نقشه‌ای را تعقیب نماید.»
کاوه بیات. قوام‌السلطنه و ایالات متحده. گنجینه اسناد، فصلنامه‌ی تحقیقات تاریخی. سال ششم. دفتر اول و دوم. بهار و تابستان ۱۳۷۵، ص ۳۱.

13- FRUS. Vol 2. The Chargé Persia (Engert) to the Secretary of the State, Tehran, 3 December 1921, p. 650.

سیروس غنی. برآمدن رضاخان...، ص ۲۱۱.

14- Georg Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918-1948, A Study in Big-Power Rivalry. pp, 81-82 L. P. Elwell - Sutton. Persian Oil. A study in Power Politics, pp. 36-37

اسنادی از امتیاز نفت شمال ۱۳۰۳-۱۳۰۰ شمسی. ۷ قوس [۳۰۰] سند شماره‌ی ۴، صص ۷-۸.

15- FRUS, Voi 2. The Chargé Persia (Engert) to the Secretary of State, Tehran. 26 November 1921, pp. 649-650

مذاکرات مجلس. سوم ربیع‌الثانی ۱۳۴۰. صص ۷۸-۷۷ اسنادی از امتیاز نفت شمال.

۱۳۰۳-۱۳۰۰ شمسی. سند شماره ۵، صص ۱۳-۱۰.

16- Dec File 891, 6363 May 7, 1921. Foreign Relation, 1921, May 14, 1921, 3:643, Foreign Relations. 1921, June 21, 1921, 2: 634-635. See Abraham Yeselson. United States - Persian Relations 1883-1921, pp. 203-204.

17- FRUS 1921, 649-655; Offner "American - Persian Relations", pp 57-60, FRUS 1924, 2, 542-545; Yeselson, USPDR, p. 220. Offner, "American-Persian Relations" p. 61. See John A. De Novo. American Interest and Policies in the Middle East 1900-1939, pp 284-285.

18- "The Memorandum by the Near Eastern Division of the Department of the State", 20 April 1921, in Yeselson, pp. 187-188. Engert to the Secretary of the State, 25 May 1921. Intercepted and Quoted in "Report of Interdepartmental Committee on Bolshevism as a Menace to British Empire, "Gibb and E.I. Knowlton, History of Standard Oil. The Resurgent Years, 1911-1927 (New York 1965) p.310. Abraham Yeselson. The United States-Persian Diplomatic Relations 1831-1921, p. 192. Assistant-Secretary of State (Dearing) to under Secretary of State (Fletcher), 11 Feb 1922. FRUS 1927. II, p. 523. Vann, 1981, p. 117. Hogan, pp. 165, 168-169 Randall, p. 25

به نقل از هوشنگ صباحی، سیاست انگلیس، صص ۲۱۶-۲۱۴.

19- FO 371/7816. Paraphrase. Tehran Telegram. No: 243, 248, 250. FO 371/7816/E5825: Sir P. Loraine, 8 June 1922, FO 371/7816/E5978/12th June 1922. FO 371/7816/E6008/Sir p. Loraine, 13 August 1922. FO 371/7818/E 8042/Sir p. Loraine, 13 August 1922, FO 371/7818/21 August 1922.

20- George Lenczowski. Russia and the West in Iran, 1918-1948: A Study in Big-Power Rivalry. pp. 83-84

برای آگاهی بیشتر از چگونگی کشته شدن ایسبری نگاه کنید به:

Michael p. Zirinsky. Blood, Power, and Hypocrisy: The Murder of Robert Imbrie and American Relation with Pahlavi Iran, 1924. International Journal of MES. Vol. 18, Nr. 3. August 1986. pp. 275-292.

21- George Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918-1948: A Study in Big-Power Rivalry. pp. 52-57. Miron Rezun. The Soviet Union and Iran. Soviet Policy in Iran from the Beginning of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941. pp. 16-17

گریگور یقیکیان. شوروی و جنبش جنگل، صص ۳۸-۳۵. مویسی پرستس. بلشویک‌ها و نهضت جنگل. ترجمه حمید احمدی، صص ۲۹-۳۶ منشور گرگانی. سیاست

دولت شوروی در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶. تهران. ۱۳۲۶، صص ۵۷-۶۱.

22- League of Nations Publications. Procés - Verbal of the Sixth Session of the Council of the League of Nations. London, 14th and 16th of June 1920, pp. 3-33 and League of Nations Official Journal. No. 1, February 1920, pp. 126, No. 5. July-August 1920, pp. 214-218.

برای آگاهی بیش‌تر از چگونگی طرح اختلافات ایران با شوروی و چگونگی سیر حرکت آن در جامعه‌ی ملل نگاه کنید به: فریدون زندفرد. ایران و جامعه ملل. نشر شیرازه تهران ۱۳۷۷، صص ۱۵۹-۱۵۰.

۲۳- برای آگاهی از متن کامل این نامه نگاه کنید به: یادداشت‌های تاریخی. خاطرات و اسناد مستشارالدوله صادق. مجموعه اول. به کوشش ایرج افشار. تهران ۱۳۶۱، صص ۱۹۱-۱۹۳. محمدعلی گیلک. تاریخ انقلاب جنگل، صص ۷۲-۷۱. ۲۴- همان، ص ۴۶۷.

25- Cabinet 33(20), 28 May 1920, CAB 23/21. "Bolshevik Naval Forces". Memo by Admiral Beatty, 28 May 1920 (CP 316) in Lloyd George Papers, F/202/1/20: "Notes of a Meeting held in Sir L. Worthington Evers Room, May 28 1920", in "Negotiations with M. Krassin", Memo by Curzon, 27 May 1920, Curzon Papers, F 112/236. FO/202/2/7

به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس، صص ۱۳۰-۱۲۹.

۲۶- غلامحسین میرزا صالح (گردآورنده و مترجم). جنبش میرزا کوچک خان بنا بر گزارش‌های سفارت انگلیس، صص ۲۴/۷۱-۲۳. گریگور یقیکیان. شوروی و جنبش جنگل، صص ۳۴۶-۳۴۴/۷۱-۶۹/۴۱-۴۲. برای آگاهی از سیاست حزب بلشویک و اختلافات جاری درباره‌ی جنبش جنگل، نگاه کنید به: شاپور رواسانی. نهضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری شورایی در ایران، صص ۶۳-۲۴۰ و نیز:

George Lenczowski. Russia and the West in Iran 1918-1948: A Study in Big-Power Rivalry. pp. 50-60. Miron Rezun. The Soviet Union and Iran: Soviet Policy in Iran from the Beginning of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941. pp. 11-19. Cocroe Chauceri. The Soviet Socialist Republic of Iran 1920-1921. Birth of a Trauma. pp. 351-375. Janet Afary. The Contentions History of Gilan Republic of Iran. A Critical Exploration. Iranian Studies, Vol. 28, No. 1-2. Winter-Spring 1995. pp. 3-24

برای آشنایی با نظر روتشتین و مدیوانی در همین زمینه نگاه کنید به:

Adeeb Khalid (Book Review) Krasnaia Persia: Bol'sheviki v Giliane, 1920-1921. Dokumental'naia khronika. Vladimir Genis. Moscow: Tsentr Strategicheskikh i Politicheskikh Issledovaniï/MNPI, 2000. The Journal of the

Society for Iranian Studies. Vol 36, No. 2, June 2003, pp. 291-293.

27- Intelligence Summary (MA, Tehran), No. 11, for the week ending 16 July 1921, FO 371/6435/10094; MA (Tehran) to DMI (WO), 4 July 1921, FO 371/6405/8341.

به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس، صص ۱۹۴-۱۹۵.

۲۸- گریگور بیکیان، شوروی و جنبش جنگل، صص ۵۱-۵۲.

Adeeb Khalid (Book Review) *Krasnaia Persiia: Bol'sheviki v Giliane, 1920-1921. Dokumental'naia khronika. Vladimir Genis, Moscow: Tsentri Strategicheskikh i Politicheskikh Issledovaniï/MNPI. 2000* The Journal of the Society for Iranian Studies. Vol. 36, No. 2, June 2003, pp 291-292.

۲۹- غلامحسین میرزا صالح (گردآورنده و مترجم). جنبش میرزا کوچک خان بنا بر گزارش‌های سفارت انگلیس، صص ۲۸-۲۹.

۳۰- برای آگاهی از متن کامل نامه روتشتین و پاسخ کوچک خان نگاه کنید به: محمدعلی گیلک. تاریخ انقلاب جنگل، صص ۴۸۰-۴۷۳. معاهده‌ی اسفند ۱۲۹۹ (فوریه ۱۹۲۱) پس از خروج نیروهای شوروی از ایران و شکست جنبش جنگل، در ۲۳ آذر ۱۳۰۰ به تصویب مجلس رسید. برای آگاهی از متن معاهده نگاه کنید به: حاتم قادری. پژوهشی در روابط ایران و روسیه شوروی یا قرارداد ۱۹۲۱. جلد اول. تهران ۱۳۵۹.

۳۱- غلامحسین میرزا صالح (گردآورنده و مترجم) جنبش میرزا کوچک خان، ص ۹۵.

32- Norman to Curzon. 5, 11. August 1921, FO 371/6415/7987/9205. Telegram by Mc Murray, 23 Sept. 1921, in Imperial Bank to FO, 28 Sept. 1921, FO 371/6415/10823. Minute by Curzon, 4 Oct. 1921, *ibid*.

به نقل از هوشنگ صباحی. سیاست انگلیس، صص ۵۷-۵۹.

۳۳- یادداشت‌های رضا هروی بصیرالدوله. دوسال روابط محرمانه احمدشاه و سفارت شوروی، صص ۵۱-۵۲/۵۵.

۳۴- همان، ص ۵۹. برای آگاهی از سیاست‌های لنین در زمینه‌ی اشتراکی کردن تولید و شورش‌های دهقانی در روسیه‌ی شوروی و نقش حزب کمونیست نگاه کنید به:

Orlando Figes. *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891-1924* (London 1996)

و نیز: حمید شوکت. سال‌های گم‌شده. از انقلاب اکبر تا مرگ لنین ۱۹۲۴-۱۹۱۷. نشر

اختران. تهران ۱۳۷۹

۳۵- مرتضی سیفی فمی نفرشی. پلیس خفیه ایران، ص ۶۰. رضاخان نیازمند. رضاشاه. از از تولد تا سلطنت، ص ۳۱۲. پهلوی‌ها. خاندان پهلوی به روایت اسناد. به کوشش فرهاد رستمی. جلد اول، ص ۴۱۲.

۳۶- به نقل از حسین مکی. مدرس قهرمان آزادی، ص ۱۸۵

37- FO 371/9024, Loraine to Curzon, Tehran, 21 May 1923

نگاه کنید به: سرپرسی لورین. شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان. ترجمه‌ی محمدریفی دولت‌آبادی، ص ۴۶.

۳۸- ابراهیم صفایی. نامه‌های تاریخی، ص... یادداشت‌های رضا هروی بصیرالدوله. دوسال روابط محرمانه احمدشاه و سفارت شوروی، ص ۷۱.

۳۹- غلامحسین میرزا صالح (گردآورنده و مترجم). جنبش میرزا کوچک خان، ص ۱۱۹.

۴۰- نصرالله سیف‌پور فاطمی. آینه عبرت، صص ۳۵۳-۳۵۰. مخبرالسلطنه هدایت. خاطرات و خطرات، صص ۴۵۸-۵۹. سیفی فمی تفرشی. نظم و نظمیه در دوره قاجاریه، صص ۲۴۳-۲۳۷.

Lorraine to Curzon, 15 November 1923, FO 371/E 12173/10217/34 Stephanie Cronin, Opposition to Reza Khan within the Iranian Army, 1921-1926, Middle Eastern Studies. Vol 30, No. 4, October 1994, pp. 730-731.

۴۱- یادداشت‌های رضا هروی بصیرالدوله. دوسال روابط محرمانه احمدشاه با سفارت شوروی، صص ۱۳۱-۱۳۲. در شهریور ۱۳۰۰، رضاخان فرمان بازداشت شماری از مخالفان را به اتهام طراحی توطئه‌ای بر ضد خود و قوام صادر کرد. مشارالملک، وزیر دربار، که نامزد احراز مقام ریاست وزرایی و از مخالفان قوام و رضاخان به شمار می‌آمد، در میان بازداشت‌شدگان بود. اتهام به او هرچند ساختگی به نظر می‌رسید و در درستی آن تردید وجود داشت، اما موجب تبعید مشارالملک و خارج شدن رقیب نیرومندی از صحنه شد. مشارالملک از تبعید، طی تلگرافی به مجلس، اتهام را بی‌پایه خواند و رسماً به آن اعتراض کرد. او مدتی بعد اجازه یافت به ایران بازگردد و چندی بعد به عضویت در کابینه رضاخان درآمد. برای آگاهی از بازداشت مشارالملک و پرونده وی نگاه کنید به: ملک‌الشعرا بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی، صص ۱۹۴-۱۹۲ و حسین مکی. تاریخ بیست ساله ایران. کودتای ۱۲۹۹. ج ۱، صص، ۵۳۷-۵۳۷.

۴۲- سیف‌پور فاطمی. آینه عبرت، صص ۵۴-۵۲. نکته قابل توجه در اتهام قوام برای از بین بردن رضاشاه این است که سردار انتصار، همکار اصلی او در طرح ترور سردار سپه که به قوام نسبت داده شده بود، پس از اقرار به تبانی با قوام در این طرح، مدتی بعد در دوران پادشاهی رضاشاه به والی‌گری، سفارت، وزارت و احراز مقام وزارت خارجه رسید. با توجه به این امر، می‌توان گمان کرد که اتهام به قوام از جانب رضاخان، ساختگی و به منظور حذف او صورت گرفته باشد.

فصل پنجم: بازگشت به قدرت

1- Sir p. Loraine to Chamberlain, FO 371-10840, 1 September 1925.

علی بهزادی می‌نویسد: قوام در طی این سال‌ها «فقط گاهی برای شرکت در مراسم

دستوری (مانند شرکت در مراسم سفر ولیعهد به سویس در سال ۱۳۱۰ و شرکت در افتتاح مجلس نهم در سال ۱۳۱۱) به تهران می‌آمد. «علی‌بهزادی. شبه‌خاطرات. جلد...، ص ۴۴۳. سیدحسین دها به نقش مستوفی‌الممالک و میانجی‌گری او در بازگشت قوام اشاره می‌کند و این تاریخ را ۱۵ تیر ۱۳۰۵ می‌داند. نگاه کنید به: سیدحسین دها. یادداشت‌های همرا. انتشارات اقبال. لوس‌آنجلس، آمریکا. جلد اول، ص ۲۵۳. ابراهیم صفایی سال بازگشت قوام به ایران را ۱۳۰۹ می‌داند. نگاه کنید به: ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، ص ۱۷۶.

۲- با روی کار آمدن هیتلر در سال ۱۹۳۳، روابط تجاری میان ایران و آلمان، گسترش چشمگیری یافت و نفوذ اقتصادی آلمان در ایران، به ویژه پس از امضای قرارداد سال ۱۹۳۶ میان دو کشور، رشد فوق‌العاده‌ای پیدا کرد. بانک‌ها و مؤسسات مالی آلمان، ۶۵۰ میلیون دلار در بخش‌های مختلف سرمایه‌گذاری کردند و رشد اقتصادی کشور را تحت نفوذ خود گرفتند.

Waverly Root. The Secret History of the War, Vol. 1, p. 271. See Bessewitz, H.I. "Iran im Wirtschaftsleben des heutigen Orient", Heft 9/10. Der neue Orient. October 1936. Miron Rezun. The Iranian Crisis of 1941. The Actors: Britain, Germany and the Soviet Union p. 30. Sir Clarmont Skrine. World war in Iran. p. 80. Georg Lenczowski. Russia and the West in Iran 1918-1948. A Study in Big-Power Rivarly, pp. 157-158. Richard A. Stewart, Sunrise at Abadan. The British and Soviet Invasion of Iran. p. 10.

3- Waverly Root. The Secret History of the War. Vol. 1, pp. 271-273. Miron Rezun. The Soviet Union and Iran. Soviet Policy in Iran from the Beginning of the Pahlavi Dynasty, to the Soviet Invasion in 1941 p. 319. George Lenczowski. Russia and the West in Iran 1918-1948. A Study in Big - Power Rivarly, p. 161. Popov, M.V. "Kraakh Gitlerovsko go Plana Napadcia na SSSR in Irana. "Utchennyya Zapinski Instituta Vostokovednia, (Moskova: 1953) Vol. 18, p. 9.

4- Popov, ibid, p. 13, Vneshnaia Politika S.S. Period Velikoi, (Moskova 1946) Vol. 1 June 26, 1941, p. 156, See Miron Rezun. The Iranian Crisis of 1946. The Actors: Britain, Germany and the Soviet Union. p. 52. Akten aus dem politischen Archiv des Auswärtigen Amtes. Deutsche Bundesarchiv, 09.01. Nr. 483. Berlin, 30 Juli 1941.

5- Bullard to FO/24571/E1965/48/34, 10 may 1940.

6- FO 371, WO 97/1948, January 1944.

7- ibid.

۸- مورخ‌الدوله سپهر. مقالات سیاسی (به کوشش احمد سمیعی)، ص ۱۹.

۹- برای آگاهی از متن کامل نامه‌ی قره‌گزلو، نظر وزارت خارجه و شهربانی نگاه کنید به اسناد موجود در مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت خارجه‌ی جمهوری اسلامی ایران. سال ۱۳۱۹. کارتن ۶۱، پرونده‌ی ۱۵.

10- L.P. Elwell-Sutton. *Modern Iran*, pp. 166-167. Waverly Root. *The Secret History of the War* Vol. 1, p. 272. E. Eshraghi. *Anglo-Soviet Occupation of Iran in August 1941*, MES Vol. 20, No. 1, Jan 1984, p. 51. Schulze-Holthus. *Frührot in Iran. Abenteuer im deutschen Geheimdienst*. pp. 43/49.

11- Ilyinshi, *Vneshuaia Politika...* op. cit. p. 35. See Miron Rezun, *The Iranian Crisis of 1941, The Actors: Britain, Germany and the Soviet Union*. p. 30.

12- *ibid*, pp. 56/65. E. Eshraghi, *The Immediate Aftermath of Anglo Soviet Occupation of Iran in August 1941*, MES Vol. 20, No 3, July 1984, p. 324, E. Eshraghi. *Anglo-Soviet Occupation of Iran in August 1941*, *International Journal of MES* Vol. 20, No. 1, Jan 1984, pp. 41/43-45.

13- Churchill to Cardigan and FO to Bullard/ 619, 3 September 1941, FO 371-27 211-E 5396/3346/34 See E. Eshraghi. *The Immediate Aftermath of Anglo - Soviet Occupation of Iran in August 1941*. *International Journal of MES*, Vol 20, Nr. 3, July 1984, p. 332.

14- *Akten aus dem politischen Archiv des Auswärtigen Amtes, 1918-1945. Geheime Reichsache, Nr. 815 von 19 August 1941*

در این مورد نگاه کنید به:

Bullard to FO, No. 511, 9 August 1941, FO-371-27197-E4569/933/34; Bullard to FO. No. 552, 16 August 1941, FO 371-27201-E4720/168/34; *Foreign Relation of the United States*, 12 August 1941, Vol. III, p. 395, 395 See E. Eshraghi. *Anglo - Soviet Occupation of Iran in August 1941*. *International Journal of MES*. Vol. 20, No. 1, Jan 1984, p. 44.

15- *Akten aus dem politischen Archiv des Auswärtigen Amtes. Deutsches Bundesarchiv. 09. 01. NR 61138 (Stellungnahme Schulenburg von 19 November 1942)*.

16. *ibid*.

17. *ibid*.

18. *ibid*.

۱۹- این نکات را دوستم قاسم مفرح، فرزند محمدعلی مفرح، طی گفتگویی در تهران، یازدهم آبان ۱۳۸۴ در اختیارم نهاد. از او سپاسگزارم.

20- Bernhard Schulze-Holthus. *Frührot in Iran, Abenteuer im deutschen*

- Geheimdienst. pp. 68-69, 127-128, 148-149, 194. Bullard to FO 371/31387-E7070, 2 December 1942. FO 371/31386-E7161, 8 December 1942. FO371/35073-E4733/38/34, August 1943. FO371/40205-E1525/422/34, 8 March 1944. WO 97/1488-E1481/155/34, 24 February 1944.
- 21- FO 371, WO 97/1488, January 1944.
- 22- Bernhardt Schulze-Holthus. Frührot in Iran. Abenteuer im deutschen Geheimdienst. Seite 70-71.
- 23- FO 371 WO 97/1488, January 1944. Bullard to FO WO 97-E 1861, 24 March 1944.
- 24- Bullard to FO 371/35073-E 4512, 2 August 1943.
- 25- Department of State, Nr. 6280, 11 December 1942. Louis G. Dreyfus Jr. Legation of Tehran. Dispatch No. 462, 24 February 1943. pp. 3-7.
- دریفوس، وزیرمختار آمریکا در گزارش سری خود به وزارت خارجه‌ی آن کشور، اعلام داشت بازداشت‌هایی که از طرف انگلستان صورت می‌گیرد، بیش از آن که به نفع متفقین باشد، به هدف‌های آنان لطمه وارد می‌سازد. دریفوس بیش از هر چیز نگران این امر بود که اقدام انگلستان پای آمریکا را نیز به میان کشد و به اعتبار آن کشور صدمه زند.
- FRUS. Vol. 4. 21 August 1942, pp. 339-340.
- 26- Bullard to FO 371/40186 - E 1597, 10 March 1944.
- 27- Bullard to FO. WO 97/1488-E1861/155/34, 24 March 1944.
- 28- Akten aus dem politischen Archiv des Auswärtigen Amtes. Deutsches Bundes archiv, 09. 01. 15 July 1942.
- 29- Bullard to FO. WO 97/1488-E1861/155/43, 24 March 1944.
- 30- Bullard to FO 371/31385-E803, 2 February 1942.
- 31- FO 371/31385. 7 March 1942. FO 371/31385-E1530/14/34, 13 March 1942. FO 371/31385-E 1715, 14 March 1942. FO 371/31385-E 2493, 21 April 1942. FO 371/31385-E 4485, 28 July 1942. FO 371/31385-E 4499, 29 July 1942. FRUS, Vol. 4, 9 August 1942, p. 336. Reader Bullard. Letters from Tehran. A British Ambassador in World War II in Persia p. 138.
- 32- FO 371/31385-E5057/14/34, 18 August 1942.
- 33- FO 371-E31386. 5930, 7 October 1942.
- ۳۴- سال ۱۳۲۱ (۱۹۴۲)، ۲۵ درصد از مجموعه ریالی که منتشر می‌شد، در خدمت احتیاجات انگلستان بود. از سوی دیگر، تقاضای ایران برای دریافت طلا و کالا، در مقابل ریالی که به انگلستان می‌داد، به خاطر سقوط ارزش لیره استرلینگ افزایش می‌یافت. اما انگلستان درگیر جنگ، نه تمایلی به صدور کالای بیشتر به ایران داشت و نه مایل به

معاوضه پول با طلا بود.

Stephan L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES. Vol. 17, Feb 1985, pp. 52, 55. Division of Near Eastern Affairs, Department of State, Washington, No 282, 7 January 1943, p. 7.

۳۵- طرح دیگری نیز در نظر گرفته شده بود که اسکناس مورد احتیاج را در انگلستان چاپ کنند و با هواپیما به ایران حمل نمایند.

FO 371/31403 - E 1590. 10 March 1942. FO 371/E 31422/6067. 19 October 1942.

۳۶- قوام طی گفتگویی با دریفوس، اعلام کرد از مجلس خواهد خواست بلافاصله با انتشار ۵۰۰ میلیون ریال برای خرید غله موافقت کند. از این مبلغ، مقدار ۱۵۰ میلیون ریال غله خریداری شده در اختیار متفقین قرار می‌گرفت که برای مدت دو هفته کفایت می‌کرد. قوام اضافه کرد اگر متفقین به قول خود پیرامون تضمین کمبود غله ایران عمل کنند، او نیز کوشش خواهد کرد موافقت مجلس را برای انتشار ۲ میلیارد ریال باقی مانده مورد نیاز متفقین جلب کند.

FRUS, Vol 4, 20 October 1942, p. 160.

37- FRUS, Vol 4, 5 August 1942, p. 151.

۳۸- برای آگاهی از جزئیات گزارش‌های مربوط به شکایات، پیرامون مصادره‌ی خودروهای شخصی و دولتی، مصادره‌ی انبارها و نیز جلوگیری از حمل غله، خواربار و دام به پایتخت و ارسال آن به عراق و شوروی توسط نیروهای انگلستان و ارتش سرخ، نگاه کنید به مدارک موجود در مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت خارجه‌ی جمهوری اسلامی ایران. سال ۱۳۲۱. کارتن ۳۹، پرونده‌ی ۵ تا ۴۲۹ و نیز همان، سال ۱۳۲۱. کارتن ۴۹، پرونده‌ی ۴، ۵ و ۱۱.

Stephen L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES. Vol 17, Feb 1985, pp. 52, FRUS, Vol. 4, 26 August 1942, p. 153 and *ibid.*, 20 October 1942, pp 160-161.

39- Stephan L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES. Vol. 17, Feb 1985, pp. 52. Deutsches Bundesarchiv, Abteilung Potsdam, 09.01. Nr 61138. 179- Mai 1943, Zitiert nach Ralph Kauz, Politische Parteien und Bevölkerung in Iran: Die Hezb-e Demokrat-e Iran und ihr Führer Qavamo s-Saltanae Seite 59.

40- Stephan L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES, Vol 17, Feb 1985,

p. 57. Dispatch No. 462, Legation. Tehran, 6 November 1942.

41- FO 371/31387-E 7167, 8 December 1942. FO 371/31387-E 7215/ 9 December 1942. FO 371/E 7217/4/34, 10 December 1942. FO 371/31387- E 7247, Dec. 1942. FO 371/31387-E 7371. 16 December 1942. FRUS, Vol. 4, 9 December 1942, p. 211 and ibid, 13 December 1942, p. 219.

42- FRUS. Vol. 4, 13 December 1942, p. 219. Stephan L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES. Vol. 17, Feb 1985, p. 59.

۴۳- در جریان انقلاب مشروطه نیز واقعه‌ای شبیه به ناآرامی‌های آذر ۱۳۲۱ رخ داد. روز ۲۳ آذر ۱۲۸۶، گرسنگان و فقرا و شماری از اوباش در میدان توپخانه تجمع کرده و به تحریک محمدعلی شاه، به مجلس حمله بردند. آنان با یورش به دفاتر روزنامه‌های م شرقی، چون صوراسرافیل و ایجاد فضای رعب و وحشت، خواهان برقراری استبداد بودند. این اقدام با مقاومت مشروطه‌خواهان درهم شکسته شد. شش ماه بعد، در دوم تیر ماه ۱۲۸۷، مجلس به توپ بسته شد. کتاب نارنجی. گزارش‌های سیاسی وزارت خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران. به کوشش احمد بشیری. ج اول، صص ۱۹۸۶.

Edward G. Browne. The Persian Revolution of 1905-1909, pp. 162-165.

44- FRUS. Vol. 4, 9 December 1942, p. 211 and ibid. 13 December 1942, p. 219. Reader Bullard, Letters from Tehran: A British Ambassador in World War II in Persia. p. 160. FO 371/31387-E 7167, 8 December 1942. FO 371/31387-E7215/9 December 1942

مدتی پس از سقوط قوام، دستگاه جاسوسی آلمان طی گزارشی به وزارت خارجه‌ی آن کشور اعلام کرد: تظاهراتی که در جریان شورش نان بر ضد نخست‌وزیر انجام گرفت، توسط شوروی و به منظور ساقط کردن او بر پا شده بود. در این گزارش، علت این اقدام «عدم دوستی» قوام با شوروی ذکر شده است. این ادعا با توجه به سیاست شوروی نسبت به قوام در این دوره، بعید به نظر می‌رسد. نگاه کنید به:

Akten aus politischen Archiv des Auswärtigen Amtes. Deutsches Bundesarchiv. 09. 01. NR 61138. 20.05. 1943.

۴۵- امیر احمدی. نخستین سپهبد ایران. ج اول، صص ۴۹۱-۴۹۲/۴۹۶.

Stephan L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES, Vol. 17. 1985 , p. 51.

46- FO 371/31387-E 7167, 8 December 1942. FO 371/31387-E7215/ 9 December 1942. FO 371/31387-E7217/34/ 10 December 1942. FO 371/31387-E727/7. 11

December 1942. FO 371/31387-E7371, 16 December 1942. Reader Bullard, Letters from Tehran: A British Ambassador in World War II in Persia. p. 160. . FRUS. Vol. 4, 9 December 1942, p. 209. Stephan L. McFarland. The Crisis in Iran 1941-1947: A Society in Change and the Peripheral Origin of the Cold War. p. 148.

47- FRUS. Vol. 4, pp. 209, 160-161, 165-166, 155-157, 218-219. Stephan L. McFarland. Anatomy of an Iranian Political Crowed: The Tehran Bread Riot of December 1942. International Journal of MES, Vol. 17, 1985, p. 57.

۴۸- این قرارداد سرانجام در آذر ۱۳۲۲ (نوامبر ۱۹۴۳)، در کنفرانس تهران به نتیجه رسید. با تصویب آن، موقعیت آمریکا که سی هزار سرباز در ایران داشت، تا حدودی شکل قانونی بر خود گرفت. شرکت و نقش ایران در جنگ پذیرفته شد و رسمیت یافت و تصریح گردید که استقلال و تمامیت ارضی کشور تضمین شده و ایران از کمک‌های اقتصادی برخوردار شود.

Vgl. Ramazani, Ralph Kauz, Politische Parteien und Bevölkerung in Iran: Die Hezb-e Demokrat-e Iran und ihr Führer Qavamo s-Saltanae. Seite 42/87.

فصل ششم: رویارویی با شوروی

۱- این مطلب نخستین بار توسط مگلاذزه Megladze، دبیر اول کمیته مرکزی حزب کمونیست شوروی در گرجستان، طی سال‌های پایانی حکومت استالین، به فلیکس چوئف Felix Chuev گفته شد و بعدها از سوی مولوتوف تأیید گردید.

Albert Reisis (ed) Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversation with felix Chuev. (Chicago 1993) See Fernande Beatrice Sheid. Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946, p. 1.

2- ibid. p. 249. S. Kaftaradze to Molotov, 25 May 1945, from the Journal of V. Molotov, AVPRF, f. 06, op. 7, p. 33. d 461, 1.8. Natalia I. Yogorova. The "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from the Russian Archives. p. 8.

3- Fernande Beatrice Sheid. Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946. pp. 77, 232-235. Natalia I. Yogorova. The "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from the Russian Archives, p. 3

جمیل حسنی. فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان به روایت اسناد محرمانه آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی، صص ۵۱-۵۲.

۴- احمد قوام. اسرار ملاقات‌ها و مذاکرات هیئت ایرانی با ژنرال‌سیم استالین در مسکو. نهمین سالنامه دنیا، ص ۱۳۴.

۵- همان، صص ۱۳۹-۱۳۵.

6- Notes to conversation between Molotov and Qavam. 24 February 1946, AVPRF, F. 06, op. 8 pap, 35, D552 and the official note Presented to Qavam by Ambassador Sadchikov, 1 March 1946. GAPPOD AzR, F.I. op. 89, D113, pp. 75-77. See Fernande Beatrice Sheid. Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946. Natalia I. Yogorova. The "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from the Russian Archives. pp. 322- 325. Bruce R. Kuniholm. The Origin of the Cold War in Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece. pp. 313-314.

7- Robert Rossow. The Battle of Azerbaijan 1946. Middle East Journal. Vol. 10, No. 1. Winter 1995, p. 20. FRUS 1946. Vol. 6, pp. 340-342 Natalia I. Yogorova. The "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from the Russian Archives. p. 19. Roger Louis. The British Empire in the Middle East: Arab Nationalism, The United States and Postwar Imperialism. p. 67.

8- FRUS. The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Moscow, March 4, 1946, p. 337.

علاوه بر سفیر آمریکا در شوروی، برخی از همراهان قوام، با توجه به شکست مذاکرات مسکو، به ناامیدی او نسبت به روند مذاکرات و نیز جریان ضیافت شام استالین اشاراتی کرده‌اند. قوام که خلعجان عضو داشت، هرگاه عصبی می‌شد، سمت چپ صورتش می‌پرید و این حالت در ضیافت شام بر او مستولی بود. برای آگاهی از چگونگی سفر هیئت نمایندگی ایران به مسکو و ضیافت کاخ کرملین نگاه کنید به: احمد قوام. اسرار ملاقات‌ها و مذاکرات هیئت ایرانی با ژنرالیم استالین در مسکو. سالنامه‌ی دنیا، شماره‌ی نهم، صص ۱۳۳-۱۴۷. سلمان اسدی. نخست‌وزیر ایران در مسکو. همان، شماره‌ی هفدهم، صص ۱۲۲-۱۲۵. حمید سیاح. قوام‌السلطنه در مسکو و رضازاده شفق. اولین و آخرین شام با استالین، همان، شماره‌ی هجدهم، صص ۲۰۷-۲۰۸، ۱۰۶-۱۰۳. جهانگیر تفضلی. قوام‌السلطنه و ایران ماه آینده. سال هفدهم. شماره‌ی ۹۱۲، آذر - اسفند. ۱۳۷۰، صص ۷۴۸-۷۵۶ و تهمورث آدمیت. گشتی بر گذشته. خاطرات سفیر کبیر ایران در شوروی. صص ۱۶۳۱/۱۸۷.

۹- سید حسن تقی‌زاده. زندگی طوفانی، صص ۴۲۳-۴۲۴

Bruce R. Kuniholm. The Origin of the Cold War in Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece. p. 304. Stephan L. McFarland. The Crisis of Iran 1941-1947: A Society in Change and the Peripheral Origin of the Cold War. pp. 400-402. George Lenczowski. Russia and the West in Iran 1918-1948. A Story in Big - Power Rivalry. pp. 157-158. Richard

A. Stewart. Sunrise at Abadan. The British and the Soviet Union Invasion of Iran. p. 295. Ralph Kauz. Politische Parteien und Bevölkerung in Iran :Die Hezb-e Demokrat-e Iran und ihr Führer Qavamo s-Saltanac. Seite 140-142.

۱۰- تلگراف رمز قوام به تقی‌زاده. آرشیو اسناد تاریخی وزارت امور خارجه‌ی ایران، شماره‌ی ۱۸۷۸، ۱۳۲۴/۱۱/۹. به نقل از خانابا بیانی. *غائله آذربایجان*، صص ۳۷۱-۳۷۰. قوام طی تلگراف دیگری به علاء نوشت: «... ترتیبی اتخاذ شد که هم راه مذاکره باز شده و هم موضوع از شورای امنیت منحرف نگردیده است. در این صورت هم جای نگرانی نیست. از اولین دقیقه که مسئولیت را در این موقع خطیر قبول کردم، از طرفی دستور تعقیب امر در شورای امنیت را داده و از طرفی هم ترتیب کار طوری مراقبت شده که شورای امنیت خود توصیه نموده که دو طرف داخل مذاکره شوند.» تلگراف قوام به علاء. آرشیو تاریخی وزارت امور خارجه‌ی ایران، شماره‌ی ۱۸۸۷، ۱۳۲۴/۱۱/۱۲، به نقل از همان، صص ۴۰۱-۴۰۲.

۱۱- ابوالحسن ابتهاج. *خاطرات*، صص ۲۲۱-۲۲۰ و نیز *مصاحبه جیب لاجوردی با ابتهاج*. تاریخ شفاهی مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد. فرانسه، ۱۵ اوت ۱۹۸۲. نوار پانزدهم.

۱۲- جمیل حسلی. *فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان* به روایت اسناد محرمانه‌ی آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی، صص ۱۳۸-۱۳۹. متن موافقتنامه‌ای که میان قوام و سادچیکوف به امضا رسید چنین بود: «مذاکراتی که از طرف نخست‌وزیر ایران در مسکو با اولیای دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی آغاز و در تهران پس از ورود سفیر کبیر شوروی ادامه یافت، در تاریخ ۱۵ فروردین ۱۳۲۵، مطابق ۴ آوریل ۱۹۴۶ به نتیجه‌ی ذیل رسید و در کلیه‌ی مسایل توافق حاصل گردید:

۱. قسمت‌های ارتش سرخ از ۲۴ مارس ۱۹۴۶، یعنی یکشنبه چهارم فروردین ۱۳۲۵ در ظرف یک ماه و نیم تمام خاک ایران را تخلیه می‌نمایند.

۲. قرارداد ایجاد شرکت مختلط ایران و شوروی و شرایط آن از تاریخ ۲۴ مارس تا انقضاء و هفت ماه برای تصویب به مجلس پانزدهم پیشنهاد خواهد شد.

۳. راجع به آذربایجان، چون امر داخلی ایران است، ترتیب مسالمت‌آمیزی برای اجرای اصلاحات، طبق قوانین موجوده و با روح خیرخواهی نسبت به اهالی آذربایجان بین دولت و اهالی آذربایجان داده خواهد شد.» به نقل از خانابا بیانی. *غائله آذربایجان*، ص ۴۷۶.

Bruce R. Kuniholm. The Origin of the Cold War in Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece. p. 328.

13- FRUS. 1946, Vol. 6, pp. 362, 407, 413-414, 417-419, 423.

تلگراف علاء به قوام. آرشیو وزارت خارجه‌ی ایران. شماره‌ی ۱۷۴. تاریخ ۱۳۲۵/۲/۱۰. به نقل از خانابا بیانی. *غائله آذربایجان*، ص ۵۱۳-۵۱۰. جیب لاجوردی

(ویراستار). خاطرات امیر تیمور کلالی. تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد، ص ۲۲۸ و همان، مصاحبه با مظفر بقایی. نوار ۲۹، صص ۱۸-۱۹. «در همان موقع قوام به وسیله نامه خیلی محرمانه به خط خودش که من شخصاً به حسین علاء، سفیر ایران در واشنگتن دادم، صریحاً دستور داد که شکایت ایران را در شورای امنیت تعقیب کرده و به دستور تهران که تحت فشار روس‌ها و طرفداران‌شان صادر می‌شود، وقعی نگذارد و تا خروج نیروی بیگانه از ایران از پای ننشیند.» سیف‌پور فاطمی. آینه عبرت، ص ۲۱۱.

14- Fernande Beatrice Sheid. Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946, p. 257. Bruce R. Kuniholm, The Origin of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece. pp. 198-199, 303, 428-431. L.P. Elwell-Sutton. Persian Oil: A Study in Power Politics. p. 115. Stephan L. McFarland. The Crisis of Iran 1941-1947: A Society in Change and the Peripheral Origin of the Cold War, p.34. Michael Khan Sheehan. United States Interest and Policies 1941-1954. p. 37.

15- Natalia I. Yegorova. "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from Russian Archives. p. 18.

16- Juntus D. Doeneke. Revisionist, Oil and Cold War Diplomacy. Iranian Studies. Vol. 3. Winter 1970, No. 1, p. 29. Natalia I. Yegorova. The "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from the Russian Archives, p. 19. Fernande Beatrice Sheid. Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1948, pp. 201-202. James A. Thrope. Truman's Ultimatum to Stalin on the Azerbaijan Crisis: The Making of a Myth. The Journal of Politics, Feb 1978. Vol. 40 No. 1, pp. 188-195. J. Philipp Rosenberg. The Cheshire Ultimatum: Truman's Message to Stalin in the 1946 Azerbaijan Crisis. The Journal of politics. Aug 1979. Vol. 41, No. 3, pp. 933-940. Kuross A. Samii. Truman Against Stalin in Iran: A Tale of Three Massages. Middle Eastern Studies. Jan 1987. Vol. 23, No 13.

Bruce R. Kuniholm. The Origin of the Cold War in Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece. pp. 320-321.

برای آگاهی بیشتر از «اولتیماتوم» ترومن نگاه کنید به: تورج اتابکی. «افسانه یک اولتیماتوم». فصلنامه‌ی چشم‌انداز. شماره‌ی سوم، پاییز ۱۹۸۷ صص ۶۸-۵۴.

17- Molotov to Stalin, n. d., Avp. O6. 8, 36. d. 563.1.2. Draft letter of Sadchikov to Qavam, n.d. ibid. i. 4. Natalia I. Yegorova. The "Iran Crisis" of 1945-1946: A View from the Russian Archives. pp 19-20. Fernande Beatrice Scheid. Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946, pp. 328-330. AR SPIHMADA, I.I, s. 89, i. 81. v. 131.

به نقل از جمیل حسلی. فراز و فرود فرقه دموکرات، ص ۳۹.

- ۱۸- حبیب لاجوردی، مصاحبه با مهدی حائری یزدی. تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد. نوار سوم. خواندنی‌ها. شماره‌ی مسلسل ۲۲۸. سال ۱۳۲۵.
19. Touraj Atabaki. Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth Century Iran, p. 151.
20. FRUS. 1946, Vol. 7. The Ambassador in Iran (Allen) to the Secretary of the State. Tehran, September 6. 1946, p. 514.
- ۲۱- تلگراف رمز قوام به علاء. آرشیو اسناد تاریخی وزارت خارجه‌ی ایران، ۲۵/۹/۱۲. به نقل از خانبا‌با بیانی. غائله آذربایجان، صص ۶۰۵-۶۰۶.
- 22- FRUS. 1947, Vol 5. pp. 930-931, 965.
- 23- L. P. Elwell - Sutton. Political Parties in Iran 1941-1948. The Middle East Journal. Vol. 3. No. 1. Jan 1949. p. 57. FRUS. 1947. Vol 5. pp. 930-931, 965.
- 24- ibid. p. 891, 947. FO 371/Persia, 61971, 12 September 1947, 61973, 29 September 1947; RG 84, TPF. Confidential File: 1948, British-Iranian Relations, 15 March 1948, Dooher to Dunn; FR, 1948, 5:97; RG 59. Records of the Military Advisor to the office of Near Eastern South Asian and African Affairs, Box 3, State-War-Navy co-ordinating committee 360, Correlation Committee (FACC) 24 April 1947. See James F. Goodie. The United States and Iran. The Diplomacy Neglect. p. 13.
- 25- FRUS. 1947, Vol. 7, p. 517-518, 187.
- 26- FRUS. 1947, Vol. 7, pp. 942.
- 27- ibid 951-952; Papers of George V. Allen. "Mission to Iran" unpublished manuscript, Chapter, 8, 139. See James F. Goode. The United States and Iran. 1946-1951, p. 13.
- ۲۸- به نقل از خانبا‌با بیانی. غائله آذربایجان، صص ۷۸۸-۷۸۹. امینی می‌گوید: «... تبانی بود با خود مجلس که قرارداد با روس‌ها را رد بکنند. بنابراین توده‌ای‌ها و روس‌ها هیچ‌وقت قوام‌السلطنه را «پاردونه» نکردند. تمام بدبختی‌های قوام‌السلطنه روی اصل همین [بود]. یعنی جریمه این کار را داد.» تاریخ شفاهی بنیاد مطالعات ایران، مصاحبه‌ی هرمز حکمت با علی امینی، ص ۱۰. فرخ می‌نویسد: «لایحه رد امتیاز نفت را دکتر شفق، نوکر شخصی قوام تهیه و پیشنهاد می‌نماید.» مهدی فرخ. خاطرات فرخ، ص ۶۷. رضازاده شفق از همراهان قوام در سفر به مسکو بود.
- 29- Sir Clarmont Skrine. World War in Iran. p. 23.